

BENEDICTUS RIPOSATI

QUOMODO *TOPICORUM* CICERONIS TEXTUS
INTELLEGENDUS SIT

Topicorum textus, quo hodie utimur, non bona, ut ita dicam, valetudine gaudet, non quod defecerit manu scripti codicis traditio, quae nullum fere detrimentum cepit, sed quod criticorum et interpretum, qui sub oculis habuere textum difficultates afferentem ob ea quae continebantur, vitio fuit, ut passim depravaretur contractus et in lineamenta captu faciliora reduceretur; saepe enim, quo praecipue opusculum spectaret, non intellexere. Nam id conficiens sibi auctor proposuit non locos rethoricos, praeceptoris more, unice exponere, sed principia ita constituere, ut inde de quacumque re ageretur cum de arte dicendi tum de philosophorum doctrinis ad disserendum idonea. Ars est igitur, ut paucis absolvam, *inveniendorum argumentorum*, quae, tamquam ex radice, non solum ex rethorum cura erumpit, sed ex utraque cura, rethorica scilicet et philosophica, simul conspirat.

Hoc *Topicorum* opusculo id quod optimum censebat doctrina excolendum Cicero adsecutus est, cum artem rethoricam et philosophiam ad pristinam concordiam sibi proposuisset revocare, quae post aetatem, qua Plato floruit, si ea excipias quae alteri altera permiserit, intermissa fuit. Quae ut restitueretur concordia, multo eoque ingenti labore stetit, non solum cum sententias exponeret Cicero idemque materiam digereret, in qua parum necessitudinis cum ratione antiquitus accepta et cum disciplina in ludis litterarum tradita intercederet, sed etiam cum alio dicendi genere uteretur et novas prorsus voces adhiberet, quibus, quid quodque sibi vellet, et quae cuique vis percipiendi subesset, latius solito et solidius exprimeret (1).

Hinc est quod *Topica* obscuritate laborent, opus procul dubio ad intellegendum haud apertum, quippe in quod, extremum inter

(1) Huc spectant quae in meo opere *Studi sui 'Topica' di Cicerone* (Milano 1947) fusius tractavi.

huius generis scriptiones, medulla et optima quaeque ab antiquis collecta, ex doctrinarum fontibus hausta, et ex iis, quae auctor ipse expertus erat, comparata refundatur. Si quis igitur ad *Topica* usitato accesserit iudicio, cui, iis posthabitis, in quibus plura discendi studium versatur, desit Ciceronianae doctrinae familiaritas, quae non sine labore comparabitur, illum pluribus locis decipi dixerim; quod quidem, quin multis litterarum peritis acciderit, non dubito.

Exemplo sit opusculi locus, ubi *de aequo et iniquo* Cicero disse-rit, dum spatium circumscribit, quo *loci aequitatis* continentur. Haec in editione Teubneriana, quam Friedrich curavit, leguntur: *cum autem de aequo et iniquo disseritur, aequitatis loci conligentur. Hi cernuntur bipertito, et natura et instituto. Natura partes habet duas, tributionem sui cuique et ulciscendi ius. Institutio autem aequitatis tripartita est; una pars legitima est, altera conveniens, tertia moris vetustate firmata. [Atque etiam aequitas tripartita dicitur esse; una ad superos deos, altera ad manes, tertia ad homines pertinere. Prima pietas, secunda sanctitas, tertia iustitia aut aequitas nominatur]* (90).

Textus traditus in omnibus fere partibus integer est. Varia tamen est lectio, ad rem pertinens, quae invenitur in codice Ottoboniano 1406 (O), qui maxima inter saeculi X manu scripta gaudet auctoritate. Hic legimus *tuitionem sui*, non *tributionem sui*, quam tamen lectionem omnes fere alii codices exhibent, inter quos Vitebergensis (F) saeculo XV mediante cognitus et Ottoboniano cognatione propinquus, duo Vossiani (A) 86, (B) 87, et Marcinaus 257 (M); qui tres eiusdem sunt aetatis atque Ottobonianus, quocum traditionem potio-rem exhibent.

Nullum dubium, quin ex duabus lectionibus altera antepo-nenda sit, tum quia, haud minus quam prior, traditionis funda-mentis innititur, tum quia nonnisi hac lectione contexta oratio quadra-tur, et quid Cicero senserit, subtiliter ostenditur. Illud enim vere est *tribuere suum cuique*, potius quam *tuitio sui* (cuius vis percipiendi iam iis, quae sonant « *ulciscendi ius* » continetur), quod praecipue, inde a primordiis iure naturae est postulatum, iisdem fere verbis, quibus duplex *Topicorum* partitio iterum digesta, a Cicerone saepe exprimitur (2).

At gravius divellitur textus a criticis, qui, locum intellegi non posse rati, absonum ausi sunt dicere non potius ob partitiones et sectiones aliis alias confertim succedentes (quae tamen in opusculo

(2) Vid., exempli gratia, *inv.* 2,65; 161; *fin.* 5,65; *off.* 1,31; 34; 2,18; *Mil.* 3,10; *part.* 37,130; etc.

iis denique morem gerunt, quae praeceptoris ritu traduntur), quam ob vocem *aequitas* iterum iterumque prolatam ac dilatatam ad ea significanda, quibus veterum scriptorum sententia antiquitus accepta detorqueri et perturbari videatur. Quam ob rem iudices, qui philologiae excolendae dant operam, iam inde a primis nuper exacti saeculi decenniis eo videntur plerumque spectare, ut extremam huius loci partem expungant hoc verborum ambitu contentam [*Atque etiam... nominatur*], utpote quam eadem iterantem videant et iuxta positum aliquid esse contextaeque sententiarum planitati molestum suspicentur. Primus ita iudicavit idemque textum distraxit Chr. God. Schütz, famam adeptus ex insolentibus liberisque arbitriis, quae hac de re agebat, rerum cognitionem ab experimentis profectam professus; quae quidem arbitria munifica heu! nimis cum distribuisset, ut ubique imperarent, eadem in Lipsiensem praesertim editionem annis MDCCXCIV et MDCCCXXIII convertit, quam paucis post annis (Turici, a. MDCCCXXVI-MDCCCXXX) Orelli emendare quadamtenus aggressus est. At illud exemplum pestiferum fuit, unde, ut his in rebus accidere solet, traditio orta est, usque ad hodiernum diem nondum intermissa in optimis etiam editionibus, ex quibus, curante Wilkins, curante Friedrich, curante Bornecque, in quadram parentheses conlata pars, de qua loquimur, excluditur.

Nihil hoc errore peius: hic enim, quid plenius, quid proprius, quid naturae suae magis consentaneum senserit de aequitate Cicero, et quas in partes hoc accipi varie possit verbum, intellegimus, non solum quatenus idem significat ac *ius*, cuius virtus Romanorum constat legibus more maiorum traditis, sed quatenus in pervestigatione scientiae et in philosophorum doctrinis versatur; haec quidem rationis diductio ex purissimis fontibus elicitur, unde quod veteres de moribus sentiebant consequi constabat. Hic iterum ars rethorica et philosophia conspirant, atque altera in alteram irrepit, ea sequente auctore, quae sibi, hoc opus moliturus, proposuit. Nam Cicero, quid prius de aequitate senserit, dicens, doctrinam rursus adparat, quam in aliis operibus fusius exposuerat; itaque *aequitas*, hac notione verbo subiecta, nihil aliud est quam *iustitia*, qua, quid sibi quisque conscire debeat, certior fit naturae iuribus hominumque legibus subditus.

Iustitia huiusmodi in unitate, in aequabilitate versatur; ea est — ut italicis Salvatoris Riccoboni verbis utar — « *ciò che secondo la coscienza comune di un'epoca è giusto per tutti ugualmente e in tutti i casi della medesima specie* » (3). Hinc oritur quidquid de

(3) S. Riccobono, *Nuovo Dig. Ital.* 1, 210.

aequitate naturae, de aequitate instituti, seu de aequitate institutionalī concipitur, id, inquam, quo sibi quisque proponit par pari causae officium adhibere, ut ea ratio appareat, quae paribus in causis paria iura desiderat. Huc spectant praecepta, quae usitato topices more de aequitate traduntur, quae tripartito divisa legitima, conveniens, moris vetustate firmata dicitur.

Quam tamen quaestionem nolumus hic fusius tractare (4); itaque ad locum veniamus crimine nescioquo arcessitum, quod est: « *atque etiam aequitas tripartita dicitur esse: una ad superos deos, altera ad manes, tertia ad homines pertinere. Prima pietas, secunda sanctitas, tertia iustitia aut aequitas nominatur* ».

His auditis clamor, indignum esse facinus, undique sublatus est; ex quibus clamoribus unus, qui satis esse videtur, audiatur velim: « Primum enim haec divisio nihil prorsus hic facit ad rem, de qua agitur. Deinde, ubinam Cicero dixit sanctitatem esse aequitatem in Manes? Denique quam absurda est haec divisio, in Aequitatem, Sanctitatem, Pietatem, postremo in iustitiam aut aequitatem dividere! » (5).

Hos equidem criticos ea latuere, quae consilio et ratione congruenter dixerat Cicero, a quo eadem in universum praecipuntur penitusque explorantur. Antea, morum Romanorum vestigia premens, disseruerat iurisperitus, ac de *natura aequitatis* et *iuris* vir disputaverat, legum consuetudines in usu habens, dum perspicue extrema rerum sensui subiectarum lineamenta considerat, ut ipsae argumentorum divisiones et ars, qua utitur, vocabulis inveniendis idonea manifesto ostendunt. At Cicero, qui ex omnibus disciplinis libat quodcumque eum maxime specie veritatis movet, *Topicorum* opusculum conscribens, hac in *aequitatis* notione communi, ne dicam, vulgari acquiescere non poterat, siquidem bene noverat eam circumtextam concrevisse et quasi tabulatim compositam essere doctrinam, quae artis rethoricae et philosophiae ope tamquam linteo liquata ex vetustissimis Graecorum disputatorum fontibus manaret. Quae doctrina hac quoque in parte liquanda erat; itaque, cum, quid illa apud iurisperitos sonaret, dixisset, mox quid latius, quid animis aptius, quid ratione quadam ad omnium naturam rerum magis pertinenti apud philosophos significaret, aperuit, ita ut omnia sive morum, sive pietatis, sive humanae

(4) De ea satis scripsi in *Studi sui Topica*, 218 sqq., et singillatim in *Una singolare nozione di 'aequitas' in Cicerone*, Milano 1961.

(5) Haec sententia legitur in commentario ad Cic. *Topica* veteris editionis Popmae.

consortionis officia comprehendantur, quae non solum iuris naturam condicionibus adstringunt, et re ipsa statuunt quidquid mente de hominum iustitia concipitur, sed etiam hominum commercia moderantur, quae cum Diis et Manibus intercedunt, ne horum memoria nimis excidat et ut illis reverentia praestetur; aliquid igitur bipertitur, oriturque hinc *sanctitas*, illinc *pietas*. Latius itaque patet sententia eoque maior fit aequitas in prospectu considerata, quo magis ea, quae inter homines forte acciderint, superiaciuntur. Adde quod hic oratio provehitur sententiarum locupletior, qua Cicero, nec verba iterans neque cogitata temere aggerens, acriore ingenio altiora vestigat. Non alio, sed huc spectat contextus a verbis « *Atque etiam...* » initium capiens, quae quidem adiciuntur, non tamen iterantur, ut mos est Ciceroni fere adsiduus (6); quasi dicat: « non solum quoad “institutionem”, sed etiam quoad ipsius “naturam” *aequitas* pertractanda est ».

Haec fines dilatandi ratio, qua exponitur, quid de aequitate sentiatur, cuius natura, doctrina praeunte a philosophis tradita, vestigatur, non solum scriptionis defenditur genere, quo *Topica* componuntur sed et ex Ciceronis litterarum studiis pendet et ab eius animo, usu adcidente, poscitur. Ad rem iudicat Voigt, cuius verba sermone germanico prolata audire integra iuvat: « In den Werken des Cicero erkannten wir einen dreifachen Begriff der *aequitas* an: einen vulgären, juristisch-wissenschaftlichen und rechtsphilosophischen. Die beiden esteren verhalten sich zu einander, wie das Ganz zum Teile... Ein anderes Verhältnis waltet in dieser Beziehung hinsichtlich der rechtsphilosophischen *aequitas* ob: dieselbe ist ein Produkt der eklektisch-philosophischen Bestrebungen Cicero's und erscheint ohne allen inneren Zusammenhang mit der vulgären *aequitas*, indem einen solchen zu vermitteln zwar im Plane Cicero's gelegen haben wird, allein völlig misslungen erscheint, weil eben diese philosophische *aequitas* der Anschauung des Volkes selbst völlig fern stand, und ein Gebild, oder richtiger eine Rachbildung von Seiten Cicero's war. Denn diese ciceronianisch-philosophische *aequitas* ist die *ισοτης* des Aristoteles » (7).

Haec igitur medulla est, de qua loquitur Aristoteles; ea tamen, quae Plato docuerat, item commemoranda sunt, et quid eius

(6) Vid. *off.* 1,8; 39; 90; 106; 122; 2,22; 51; 60; 70; 3,27; 38; *part.* 14,51; 28,99; 34,117; 37,130; *top.* 16,62, etc.

(7) M. Voigt, *Das ius naturale, aequum et bonum und ius gentium der Römer*, 1,529.

δικαιοσύνη sibi voluerit, dicendum. Ea enim, quae de moribus ac de iure philosophus ille meditatus est, saepe obvia fiunt, eademque, velut vitae sucus, per Peripateticorum et Academicorum doctrinas diffusa in percipiendi vires Romanorumque animos reflua subiere. Fieri non potuit, quin Cicero, ex omnibus doctrinis libans quidquid maxime intererat, haec sibi compararet; quin et mihi persuasum est, altera topicae pericopes parte doctrinam Platoniam ex propinquo referri. Haec ex dialodo, qui *Gorgias* inscribitur, audiantur velim: Καὶ μὴν ὁ γε σώφρων τὰ προσήκοντα πράττει ἂν καὶ περὶ θεοὺς καὶ περὶ ἀνθρώπους· οὐ γὰρ ἂν σωφρωνοῖ, τὰ μὴ προσήκοντα πράττων. Ἄνάγκη ταῦτα εἶναι οὕτως, καὶ μὴν περὶ μὲν ἀνθρώπους τὰ προσήκοντα πράττων δίκαια ἂν πράττει; περὶ δὲ θεοὺς ὅσια· τὸν δὲ τὰ δίκαια καὶ ὅσια πράττοντα ἀνάγκη δίκαιον καὶ ὅσιον εἶναι (8). « Vir quidem prudens ea quae conveniunt egerit et ad deos, quod attinet, et ad homines: non enim prudens erit, si quae non conveniant, egerit. Necessae est haec ita esse. Equidem, si ea quae conveniant, ad homines, quod attinet, faciat, iuste agat, ad deos vero quod attinet, sancte agat; eum autem, qui iuste et sancte agat, necesse est iustum et sanctum esse ».

Sed locus est Platonicae doctrinae, ad scripta pertinentis, quae exoterica dicuntur, a Diogene Laertio relatus, ex quo liquet, neminem dubitare posse, quin Tullius aliis, qui antecessissent, usus sit: adeo hic locus, quem mox proferam, non solum cum sententia, sed etiam cum elocutione consonat Ciceroniana:

Τῆς δὲ δικαιοσύνης ἐστὶν τρία εἶδη· ἡ μὲν γὰρ αὐτῆς ἐστὶ περὶ θεοῦς, ἡ δὲ περὶ ἀνθρώπων, ἡ δὲ περὶ ἀποικομένων. Οἱ μὲν γὰρ θύοντες, κατὰ νόμους καὶ τῶν ἱερῶν ἐπιμελούμενοι δῆλον ὅτι περὶ θεοῦς εὐσεβοῦσιν· οἱ δὲ δάνεια ἀποδιδόντες καὶ παραθήκας δικαιοπραγοῦσι περὶ ἀνθρώπων· οἱ δὲ μνημείων ἐπιμελούμενοι δῆλον ὅτι περὶ τοὺς ἀποικομένους. τῆς ἄρα δικαιοσύνης ἡ μὲν πρὸς θεοὺς ἐστὶν, ἡ δὲ πρὸς ἀνθρώπων, ἡ δὲ περὶ τοὺς ἀποικομένους (9). « Iustitiae autem tria sunt genera: aliud in iis, quae ad deos, aliud autem in iis, quae ad homines, aliud denique in iis, quae ad Manes attinet, versatur; qui enim sacrificia faciunt secundum leges et quibus sacra curae sunt, manifesto erga deos pietatem colunt; qui vero aes mutuum reddunt et depositum, iuste agunt erga homines; quibus autem curae sint sepulcra, manifesto erga Manes: iustitiae igitur pars alia erga deos est, alia vero erga homines, alia autem erga Manes ».

(8) *Gorg.* 507 a b.

(9) *Apud Diog. Laert.* 3,83.

Haec satis esse censeo, neque ullum superesse arbitror dubium, quin Cicero ex omni parte absolutam cognitionem cogitatione attigerit, animo complectens quid morum institutione contineri potest. Haec vero non solum, quem ille locum sibi debitum inter veteres iuris professores obtinuerit, testimonio sunt, sed etiam cavendum esse monent festinis praeteritae et aetatis nostrae lectoribus, ne prius Arpinas damnetur, quam cognitus sit eiusque sententiae rite perpensae. Profecto *Topicorum* hic locus faciem praebet singularem, in qua cuilibet voci recondita, certa et definita sententia subicitur.

Nihil ideo reiciendum puto, nihil excidendum; omnia servanda, singula, licet summa niti deceat ope, intellectu capienda.